

НОВЫЯ ЗНАХОДКІ СКАРБАЎ З БАРАЦІНКАМІ

Барацінкі – першыя ўласныя медныя манеты Вялікага Княства Літоўскага [2], якія масава чаканіліся ў 60-я гг. XVII ст. у Берасці, Вільне, Аліве, Уяздаве, Мальбарку і Коўне [8]. Манеты выраблялі з медзі, наміналіся ў 1 солід (solid)/шэляг і масай каля 1,3 грама [1], на аверсе змяшчалася выява Яна Казіміра Вазы, на рэверсе выява “Пагоні” [6]. Агульная колькасць адчаканеных манет, па меркаванні даследчыкаў В. Нечытайлы, О. Огуя і І. Сінчука, складае не менш 1,5 млрд. штук, ад 20 да 50% якіх з’яўляюцца падробкамі [4][5][8].

Большасць аспектаў чаканкі барацінак паспяхова разгледжана ў працах В. Рабцэвіча, Д. Гулецкага, В. Какарэкі, Р. Равякі, І. Сінчука, Я. Іванаўскага, В. Нечытайлы, Ц. Вольскага.

Знаходкі скарбаў і адзінкавых манет з-за сваёй спецыфікі не даступны для часткі даследчыкаў [7]. Па гэтай прычыне асноўным накірункам працы з’яўляецца ўвод у навуковы абарот новых даных пра знаходкі скарбаў барацінак на тэрыторыі Беларусі. Скарб у нумізматыцы з’яўляецца важнай крыніцай ведаў – як закрыты комплекс ён мае дакладную даціроўку, а часам утрымлівае вялікую колькасць разнастайных наміналаў [3].

1. КАШЭЛЬ 3-ПАД Г. ЖОДЗІНА (2006 – 2010 гг.)

Саква (у Вялікім Княстве Літоўскім – назва кашэля-каліты) была знойдзена паміж Жодзіна і Барысавам, на лясным шляху ў перыяд з 2006 па 2010 гг, захоўваецца ў вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта БДУ. Згодна з апісаннем знаходчыка, скарб уяўляў сабой скураны кашэль, які рассыпаўся ў пыл – у якасці аксельбантаў на матузах выкарыстаны дзве маскоўскія сагнутыя капейкі. На момант падрыхтоўкі публікацыі, акрамя іх, вядома 19 манет: 15 барацінак (у вельмі дрэнным стане), 4 білонавыя манеты (яны доўгі час знаходзіліся ў абароце) [Табл. 1].

Склад саквы сведчыць аб тым, што яна была страчана пасля “Патопу” ці на прыканцы яго – паўтаракі і трыяк Жыгімонта Вазы маюць сляды доўгага абарачэння. Хутчэй за ўсё скарб належаў селяніну. Цікава тое, што расійскія “лускі”-капейкі, нягледзячы на высокую, больш за 900* пробу срэбра, выкарыстоўваліся ў якасці ўпрыгожванняў – гэты

факт можа сведчыць аб тым, што на тэрыторыі Мінскага ваяводства як паўнаwartасныя грошы яны не ўспрымаліся [3][6].

Табліца 1

Апісанне Жодзінскага скарба

Парадкавы нумар	Намінал, дата	Краіна чаканкі, манетны двор	Маса	Кіраўнік краіны / іншыя адзнакі
001	Капейка	Маскоўскае княства ?	0,52 г	выкарыстоўвалася ў якасці аксельбанту, захаваўся кавалак скуру, бачна але нечытабельна месца чаканкі
002	Капейка	Маскоўскае княства ?	0,5 г	выкарыстоўвалася ў якасці аксельбанту
003	Паўтара гроша 162(?) г.	Рэч Паспалітая	0,64 г	Жыгімонт III Ваза(1587–1632) герб Сас
004	Тры гроша 162(2?) г.	Рэч Паспалітая	1,18 г	Жыгімонт III Ваза(1587–1632) ўверсе “Сноп”, унізе “Сас”
005	Паўтара гроша 1624 г.	Рэч Паспалітая	0,94 г	Жыгімонт III Ваза(1587–1632) герб Сас
006	Грош 1624 г.	Рэч Паспалітая (Кракаў?)	0,75 г	Жыгімонт III Ваза(1587–1632) Av: SIG.IIIDG.REX.POL. MDL Rv: GROSSREG..POLO.1624
007	Барацінка	-	0,87 г	-
008	Барацінка	Польскі Арол	0,8 г	-
009	Барацінка	Пагоня	0,68 г	-
010	Барацінка	Пагоня	0,78г	TLB, HKPL
011	Барацінка	Польскі Арол	0,89г	-
012	Барацінка	Польскі Арол, 1664 г	1,04 г	-
013	Барацінка	Польскі Арол	1,26 г	-
014	Барацінка	Пагоня	0,71 г	HKPL
015	Барацінка	Польскі Арол 1663? г.	0,57г	-
016	Барацінка	Пагоня	0,68 г	-
017	Барацінка	Пагоня	1,02 г	-
018	Барацінка	-	0,94 г	-
019	Барацінка	Польскі Арол 1661? г.	0,71г	-
020	Барацінка	Пагоня	0,77 г	HKPL
021	Барацінка	Пагоня	0,58 г	HKPL

2. САКВА 3-ПАД В. ВОЛПЫ

Малюнак 1 – Дзьюіт Кампэна і накладка на сакву

2.1 Склад скарба

Саква была знойдзена побач з в. Воўпа Ваўкавыскага р-на Гродненскай вобласці ў 2012 г., захоўваецца ў вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта БДУ. Са 116 манет – 115 барацінкі, , з іх 12 падробак, 7 манет з-за дрэннага стану не атрыбутаваны, 30 манет адносяцца да Кароны Польскай, 64 – да ВКЛ, 2 манетаўідных кружкі неатрыбутаваны (№ 017, 080) [Табл. 2].

Цікавым з’яўляецца факт знаходкі меднага галандскага дзьюіта Кампэна 1665 г. Дзьюіт – дробная медная манета, вагой 1,52 г. На рэверсе мае легенду CAMPEN 1665 (назва горада, у якім чаканіўся), на аверсе выява трохвежавага, двухпавярховага замка праглядаецца дахоўка. У варотах замка стаіць нахіленны тарк з выявай герба. Аналагічныя гербы былі распаўсюджаны ў XVI–XVII ст. як у Заходняй Еўропе, так і ў Рэчы Паспалітай. Манета пакрыта малахітавай пацінай, пад якой ў некаторых месцах выступае медзь, штэмпель рэверса змешчаны ў ніз адносна штэмпеля аверса.

2.2 Фальшывыя манеты з Воўпскага скарба 2012 г.

Воўпскі скарб утрымлівае 8 фальшывых барацінак – гэта манеты № 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118.

Манета № 109 – падробка пад літоўскую барацінку масай 0,54 г. Манета пакрыта цёмна-зялёнай пацінай. На аверсе знаходзіцца профіль Яна Казіміра Вазы, з легендай IOAN... REX, пад профілям знаходзяцца некалькі знакаў, нагадваючых літары TLB ці GFN. Незразумелай

з'яўляецца літара V., якая сваім канцом дакранаецца да патыліцы профіля – гэта, магчыма, дрэнна вырабленая касічка. На рэверсе праглядаюцца вельмі ўмоўныя выявы “Пагоні” і НКРЛ, частка легенды чытаецца як DVCL ... 65, частка літар нечытабельныя. Манета выраблена някасна, невялічкі кавалак метала, які выходзіць за канец манетнага кружка нагадвае ліцікі антычных манет.

Манета № 110 – падробка пад літоўскую барацінку масай 0,95 г. Манета пакрыта злёнай пацінай. На аверсе выразаны вельмі ўмоўны профіль Яна Казіміра Вазы, вакол якога размешчана нечытабельная легенда. На рэверсе знаходзіцца вельмі ўмоўная выява “Пагоні” і НКРЛ.

Манета № 111 – падробка пад літоўскую барацінку масай 0,43 г. Манета пакрыта злёнай пацінай. На аверсе выразана незразумелая структура, вакол якой размешчаны кружкі і нечытабельныя сімвалы. На аверсе (штэмпель ссунуты) выява “Пагоні” з зоркай пад ёй, вакол яе – легенда з нечытабельных знакаў. Манетны кружок нагадвае манетныя кружкі, якія апрацоўваліся на вальцавальных станках, але трэба адзначыць дрэнную якасць выканання штэмпеляў.

Манета № 114 – падробка пад польскую (з-за дрэннай якасці атрыбуцыя ўмоўна) барацінку масай 0,43 г. Манета пакрыта злёнай пацінай, сагнута. На аверсе выява профіля Яна Казіміра Вазы, леваруч ад яе чытаецца частка легенды – IOAN. На рэверсе праглядаецца герб “Сноп” на грудзі арла. Падробкай гэтую манету, з-за дрэннага стану захаванасці, можна лічыць умоўна.

Манета № 115 – падробка пад літоўскую барацінку масай 1,3 г. Манета пакрыта злёнай пацінай. На аверсе змешчаны профіль у лаўровым вянцы Яна Казіміра Вазы, вакол яго знаходзіцца легенда – IOAN CAS q8X, літары легенды ссунуты адносна друг друга. На рэверсе выяўлена “Пагоня” адразу з двума вершнікамі, пад імі змешчана скрыўленая манаграма НКРЛ, вакол “Пагоні” змяшчаецца легенда – SOLIA...GTRT...6. Магчыма, манета мае на рэверсе двойны ўдар.

Манета № 116 – падробка пад польскую барацінку масай 0,64 г. Манета пакрыта пацінай салатавага і цёмна-злёнага колеру. На аверсе выяўлены профіль Яна Казіміра Вазы ў лаўровым вянцы, вакол якога ідзе легенда – D(люстраное)AS... IOAN. На рэверсе размешчана выява польскага арла, вакол яго ідзе легенда – SOLID...POLO 1661; трэба адзначыць добрую якасць разьбы штэмпеля.

Манета № 117 – падробка пад польскую барацінку масай 0,78 г. Манета пакрыта пацінай карычневага колеру. На аверсе размешчаны профіль Яна Казіміра Вазы ў лаўровым вянцы, вакол яго размешчана легенда IOAN ..., пад профілям адсутнічаюць подпісы TLB ці GFN. На

рэверсе знаходзіцца выява польскага арла, з крыжом на грудзях (падобны да манеты № 091 з Самойлавіцкага скарба), вакол арла змешчана легенда – SOLIRI..OLO16...

Манета № 118 – падробка пад польскую барацінку вагой 1,31 гр. Манета пакрыта пацінай зялёнага колеру, з пад якой праглядае медзь. На аверсе знаходзіцца профіль Яна Казіміра Вазы ў лаўровым вянцы, пад профілям адсутнічаюць подпісы TLB ці GFN, вакол профіля ідзе легенда – IOAN GS REX. На рэверсе знаходзіцца выява польскага арла, на грудзях якога змешчаны герб “Сноп”, пад арлом змешчаны герб “Слепаўрон” (ці нешта падобнае да яго). Легенда на рэверсе – SOLID REG POLO 16... Якасць разьбы вельмі добрая; цікавай з’яўляецца выемка пад профілем караля, якая нагадвае чаканку манеты з дапамогай вальцавальнага станка.

Табліца 2

Апісанне Волпскага скарба 2012 г.

	Ініцыялы	Адзнака адказнага за выпуск	Год	Колькасць
Вялікае Княства Літоўскае	TLB	Корвін/ Слепаўрон	1660	
			1661	2
			Неатрыбутаваныя	1
		НКРЛ	1664	3
			1665	9
			1666	14
			166 (1666)	
			Неатрыбутаваныя	15
		Без герба ці манаграмы	1660	
			1661	
			1666	
			Неатрыбутаваныя	
		Неатрыбутаваныя		6
	GFN	Вянява з Снопам і без яго	1663	2
		Крысьпін	1665	1
			1666	1
			Неатрыбутаваныя	1
		НКРЛ	1666	

Працяг Табліцы 2

Вялікае Княства Літоўскае	Ініцыялы	Адзнака адказна- га за выпуск	Год	Колькасць
		Неатрыбутаваныя		2
	GHF	Вянява	1663	
	Неатрыбутаваныя манеты			9
Карона Польская	TLB	Слепаўрон/Корвін	1659	
			1660	2
			1661	1
			1663	2
			1664	6
			1665	4
			Неатрыбутаваныя	2
		Без герба	1663	
		Неатрыбутаваныя		3
	без ініцыялаў	Слепаўрон	1659	
			1660	
	TTB	Слепаўрон	1661	
	Неатрыбутаваныя манеты			10
	Падробкі			12
Неатрыбутаваныя манеты				7
Дадатак Манетны брак	Інкуз			1
	Падвойны удар			3

3 СКАРБ 3-ПАД В. САМОЙЛАВІЧЫ

3.1 Склад скарба

Скарб знойдзен пад в. Самойлавічы Бярозаўскага р-на Брэсцкай вобласці ў 2012 г., складаецца з барацінак, захоўваецца ў вучэбнай лабараторыі музейнай справы гістарычнага факультэта БДУ. Некалькі білонавых шэлягаў (1 рыжскі солід Густава II Адольфа, 1 Прускі солід Георга Вільгельма 1628 г., 2 соліды Хрысціны Аўгусты з Лівонскім гербам, 4 соліды Хрысціны Аўгусты з гербам Рыгі, 1638 г. – 2 экз, 165? г.) і паўгрош (ВКЛ, 1519 г), хутчэй за ўсё трапілі туды выпадкова. Частка манет мае характэрны скарбавы вокісел, некалькі манет зліпліся. Для ўзважвання манет выкарыстоўвалі электронныя вагі, пагрэшнасць якіх складае каля 0,05 г. З 97 экз. манет скарба 3 манеты не

атрыбутаваны, 1 паўгрош Жыгімонта Старога, 1 падвойны дэнарый (падробка), 12 білонавых солідаў, 80 барацінак. З іх падробкі – 3 экз., 15 экз. з-за дрэннага стану не атрыбутаваны, 28 манет належыць да Кароны Польскай, 34 экз. – да ВКЛ. З агульнай колькасці барацінак датаваных – 41 экз.

2.2 Фальшывыя манеты з Самойлавіцкага скарба

Скарб ўтрымлівае 4 барацінкі падробкі (№ 077, 090, 091, 092), 2 соліды Рыгі з несапраўднай датай (№ 093, 094) і 1 падвойны дэнарый Жыгімонта II Аўгуста (№ 095).

Манета № 077 – падробка пад літоўскую барацінку масай 1,57 г., “конь з доўгімі нагамі” [7]. Пакрыта пацінай зялёнага колеру, з наяўнасцю скарбавых вокіслаў малахітавага колеру. Манета авальнай формы, скажонная выява Гаспадара сведчыць аб яе магчымым фальшывым паходжанні. На аверсе выява Яна Казіміра Вазы ў лаўровым вянцы, надпіс IOAN CAS, на рэверсе выява “Пагоні”, надпіс 1666 SOLIM, выява галавы каня больш нагадвае выяву галавы грыфона.

Манета № 090 – падробка пад польскую барацінку масай 1,17 г. Пакрыта пацінай зялёнага колеру. На аверсе выява профіля Яна Казіміра Вазы ў лаўравым вянцы і з вельмі вялікім носам, якасць разьбы вельмі дрэнная, легенда амаль не чытабельная, толькі злева ад профіля праглядаюцца літары SSN, якія ў сапраўднай легендзе адсутнічаюць. На рэверсе выява арла “Пястаў”, замест галавы птушка мае другі хвост. На грудзях у арла выяўлены герб “Сноп” ці вельмі грубая стылізацыя пад яго. Замест чытабельнай легенды прысутнічае некалькі кружкоў і нечытабельных сімвалаў.

Манета № 091 – падробка пад польскую барацінку масай 0,8 г. Пакрыта пацінай цёмна-зялёнага колеру. Манета пашкоджана і сагнута. На аверсы – выява профіля Яна Казіміра Вазы ў лаўровым вянцы, на шыі праглядаюцца рэшткі касічкі, захаванасць дрэнная, злева ад профіля праглядаюцца літары IOA, якія з’яўляюцца пачаткам лацінамоўнага імя Ян. На рэверсе выява арла “Пястаў”, замест традыцыйнага герба “Сноп”, тарк на грудзях у арла падзелены дзвюма перакрываваемымі пад вуглом 90° лініямі на 4 роўныя часткі. Легенда нечытабельная, праглядаецца толькі адзінкавая літара E.

Манета № 092 – падробка пад літоўскую (з-за вокіслаў атрыбуцыя ўмоўная) барацінку масай 1,26 г. Пакрыта пацінай зялёнага колеру, з наяўнасцю скарбавых вокіслаў малахітавага колеру. На аверсы – выява профіля Яна Казіміра Вазы ў лаўровым вянцы і з касічкай. Праваруч ад яго знаходзіцца легенда CAS REX. Большая частка рэверса манеты пакрыта скарбавай малахітавай пацінай, таму вельмі складана вызначыць

што за герб на ёй адчаканены. Ніжэй герба чытаюцца літары ACDACLI, якія выразаны вельмі нізкакасна і «скочуць» адна адносна другой.

Манета № 093 – медзяны солід Рыгі з несапраўднай датай і памылкамі ў легендах. Маса – 0,45 г. Манета была знойдзенна ў тым жа самым месцы, дзе і Самойлавіцкі скарб, але, хутчэй за ўсё, паходзіць не з комплексу, а з селішча. Манета пакрыта пацінай некалькіх адценняў зялёнага, з-пад якой праглядаецца медзь. Арыгінальны солід чаканіўся з білона і пакрываўся слоём срэбра. Аверс – выява герба Рыгі, легенда RIG 60 SOL – частка легенды Солід (горада) Рыгі (16)60 (года). На рэверсе выяўлены вензель Хрысціны Аўгусты Вазы і надпіс HRISTIIA DG, які ўтрымлівае ў сабе люстрана выяўленную літару N, і расшыфروўваецца як Крысціна Б(ожай) Л(ітасцю) К(аралева) Р(ыгі). Манета зроблена з дапамогай вальцавальнага станка (рэч, не даступна простаму фальшываманетчыку), што дае магчымасць аднесці манету да чаканкі Сучаўскага манетнага двара.

Манета № 094 – медзяны солід Рыгі з несапраўднай датай і памылкамі ў легендах. Маса – 0,29 г. Манета была знойдзенна ў тым жа самым месцы, дзе і Самойлавіцкі скарб, але, хутчэй за ўсё, паходзіць не з комплексу, а з селішча. Манета пакрыта пацінай некалькіх адценняў зялёнага, з-пад якой праглядаецца медзь. Аверс – выява герба Рыгі, легенда SOLIDV...RI 160 – частка легенды Солід (горада) Рыгі 1(6)60 (года). На рэверсе выяўлены вензель Хрысціны Аўгусты Вазы і надпіс CHR – частка надпіса Крысціна Б(ожай) Л(ітасцю) К(аралева) Р(ыгі). Выраб манеты з дапамогай вальцавальнага станка (гэта добра бачна на рэверсе), што дае магчымасць аднесці манету да чаканкі Сучаўскага манетнага двара.

Манета № 095 – дрэнназахаваўшаяся паддробка пад падвойны дэнарый ВКЛ часоў Жыгімонта II Аўгуста, вагой 0.36 гр. Гэтая манета была знойдзенна ў тым жа самым месцы, дзе і Самойлавіцкі скарб, але, хутчэй за ўсё, паходзіць не з комплексу, а з селішча. Манета пакрыта пацінай некалькіх адценняў зялёнага, з-пад якой праглядаецца медзь. Арыгінальныя дэнарыі чаканіліся з білона. На аверсе праглядаюцца выява “Пагоні” і літара П; на рэверсе – лічбы 15 і манаграма Жыгімонта II Аўгуста.

Табліца 3

Апісанне барацінак з Самойлавіцкага скарба 2012 г.

Вялікае Княства Літоўскае	Ініцыялы	Адзнака адказнага за выпуск	Год	Колькасць
	TLB	Корвін/Слепаўрон	1660	-
			1661	2

Працяг Табліцы 3

Вялікае Княства Літоўскае	Ініцыялы	Адзнака адказнага за выпуск	Год	Колькасць
			Неатрыбутаваныя	1
		НКРЛ	1664	5
			1665	1
			1666	6
			166 (1666)	1
			Неатрыбутаваныя	9
		Без герба ці манаграмы	1660	-
			1661	-
			1666	-
			Неатрыбутаваныя	-
	Неатрыбутаваныя			5
	GFN	Вянява з Снопам і без яго	1663	2
		Крысьпін	1665	-
			1666	1
			Неатрыбутаваныя	-
		НКРЛ	1666	-
Неатрыбутаваныя			-	
GHF	Вянява	1663	-	
Падробкі			1	
Неатрыбутаваныя манеты			1	
Карона Польская	TLB	Слепаўрон/Корвін	1659	-
			1660	-
			1661	-
			1663	3
			1664	6
			1665	3
		Неатрыбутаваныя	2	
	Без герба	1663	-	
	Неатрыбутаваныя			-
	без ініцыялаў	Слепаўрон	1659	-
			1660	-
	TTB	Слепаўрон	1661	-
Падробкі			2	
Неатрыбутаваныя манеты			14	
Неатрыбутаваныя манеты				15
Дадатак Манетны брак	Інкуз			-
	Падвойны удар			5

Крыніцы і літаратура:

1. Гулецкі, Д.У. Манеты беларускай даўніны / Д.У. Гулецкі – Мінск: Беларусь, 2007. – 157 с.

2. Зваріч, В. Нумізмати́ка. Довідник / В. Зваріч, Р. Шуст – Львів: Тернопіль, 1998. – 464 с.
3. Мельникова, А.С. Булат и злато / А.С. Мельникова – М.: Молодая гвардия, 1990. – 202 с.
4. Нечитайло, В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. / В.В. Нечитайло. – Київ: Київська Книжково-Журнальна Фабрика, 2011. – 61 с.
5. Огуй, О. Фальшування монет-домніц на сучавській монетарні у XVII ст. / О. Огуй // *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne*. Białorus, Litwa, Łotwa, Polska, Słowacja, Ukraina. Materiały z VII Międzynar. Nauk. Konfer. Numizmatycznej. – Warszawa, 2006. – S. 152 – 162.
6. Рябцевич, В.Н. Нумизматика Беларуси / В.Н. Рябцевич – Мінск: Полымя, 1995. – 685 с.
7. Сінчук, І. Дошні́цкі скарб/ І. Сінчук // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1988. – № 3 – С. 19–20.
8. Синчук, И. «Шеляжные» монетные дворы ВКЛ и медные солиды Яна Казимира в кладах / И. Синчук // *Mennice między Bałtykiem a Morzem Czarnym – Wspólnota dziejów: materiały z III Międzynar. Konfer. Numizmatycznej*. – Warszawa, 1998. – S. 168–176.